

Stefan Rummens

CAMPUS HANDBOEK

Politieke filosofie

Lannoo
Campus

D/2025/45/2 – ISBN 978 94 014 9963 7 – NUR 735, 754

Vormgeving omslag: Studio Lannoo
Vormgeving binnenwerk: Crius Group

© Stefan Rummens & Uitgeverij Lannoo nv, Tiel, 2024.

Uitgeverij LannooCampus maakt deel uit van Lannoo
Uitgeverij, de boeken- en multimediodivisie van Uitgeverij
Lannoo nv.

Alle rechten voorbehouden.

Niets van deze uitgave mag verveelvoudigd worden en/of
openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm,
of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij LannooCampus
Vaartkom 41 bus 01.02
3000 Leuven
België

Postbus 23202
1100 DS Amsterdam
Nederland

www.lannoocampus.com

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	9
DEEL I DE POLITIEKE ORDE	13
HOOFDSTUK 1 HET SOCIAAL CONTRACT	17
1. Het probleem van de maatschappelijke orde	17
2. Hobbes over het eigenbelang	20
3. Locke over de natuurrechten	32
4. Rousseau en de wil van het volk	44
HOOFDSTUK 2 HET POLITIEKE SUBJECT	57
1. Het ‘prisoner’s dilemma’	59
2. De evolutionaire antropologie van Tomasello	68
3. De mens als gemeenschapswezen	75
DEEL II RECHTVAARDIGHEID	85
HOOFDSTUK 3 ETHIEK	89
1. Utilitarisme	89
2. Kantianisme	94
HOOFDSTUK 4 DISTRIBUTIEVE RECHTVAARDIGHEID	105
1. Rawls over ‘justice-as-fairness’	108
2. Dworkin en het ‘luck-egalitarianism’	121
3. Het libertarisme	128
4. De ‘capability’-theorie	132

HOOFDSTUK 5	DE GRENZEN VAN HET DISTRIBUTIEVE PARADIGMA	139
1.	Young over structurele onrechtvaardigheid	141
2.	Fraser over ‘parity of participation’	148
3.	Democratie en de ‘politics of difference’	151
DEEL III	DEMOCRATIE	155
HOOFDSTUK 6	DE LIBERALE DEMOCRATIE	159
1.	Van descriptieve naar normatieve modellen	159
2.	De deliberatieve democratie van Habermas	165
3.	Agonistische democratie volgens Mouffe	174
4.	Lefort en de lege plaats van de macht	181
HOOFDSTUK 7	REPRESENTATIE	191
1.	Het concept representatie	191
2.	Onze parlementaire geschiedenis	194
3.	Het politieke theater	202
HOOFDSTUK 8	TOTALITARISME, POPULISME EN TECHNOCRATIE	209
1.	Arendt over het totalitarisme	209
2.	Populisme	215
3.	Technocratie	227
DEEL IV	DE POSTNATIONALE CONSTELLATIE	237
HOOFDSTUK 9	NATIONALISME EN MULTICULTURALISME	241
1.	Politieke integratie in de moderne samenleving	241
2.	Het liberaal nationalisme	245
3.	Het politiek liberalisme van Rawls	260
4.	Het constitutioneel patriottisme	266

HOOFDSTUK 10	GLOBALISERING	273
1.	Mondiale rechtvaardigheid	273
2.	Een kosmopolitische democratie?	289
3.	De Europese Unie	300
DEEL V	KRITISCHE THEORIE	307
HOOFDSTUK 11	ECONOMIE EN SAMENLEVING	311
1.	Het marxisme	311
2.	De vroege Frankfurter Schule	321
3.	Habermas en de kolonisering van de leefwereld	327
HOOFDSTUK 12	MACHT EN IDENTITEIT	337
1.	Foucault en de genealogie van de macht	337
2.	Het postkolonialisme	347
3.	Mills over het raciaal contract	354
BIBLIOGRAFIE		365

Woord vooraf

Waarover gaat politiek? Als je dat in één woord wil vatten, dan is het beste antwoord ongetwijfeld: politiek gaat over macht. De politieke filosofie kan bijgevolg het best gekarakteriseerd worden als de systematische filosofische reflectie op die macht: wie oefent de macht uit in onze samenleving? Op basis van welke legitimiteit? Om wat te bereiken? Die vragen staan centraal in dit handboek, dat een overzicht wil geven van de belangrijkste theorieën en argumenten die binnen de filosofie in dat verband worden ontwikkeld.

Het boek hanteert een thematische eerder dan een historische benadering. Het is opgedeeld in vijf delen, die de belangrijkste onderwerpen in de politieke filosofie bestrijken. Het eerste deel gaat over de politieke orde. Het stelt de fundamentele vraag hoe we de legitimiteit van de politieke macht moeten begrijpen: aanvaarden we de macht in naam van ons eigenbelang? In naam van de vrijheid? Of in naam van het volk? Het tweede deel gaat over rechtvaardigheid. De politieke macht ordent de samenleving op een bepaalde manier. Maar wanneer kunnen we zeggen dat die orde ook rechtvaardig is? Daarbij gaat veel aandacht naar het centrale probleem van de herverdeling van de welvaart. Het derde deel gaat over democratie. Het thematiseert wat we verstaan onder 'de wil van het volk' en stelt de vraag hoe we ons democratisch systeem het best zouden kunnen organiseren. Het vierde deel gaat over multiculturalisme en globalisering. De vraag is daarbij of de traditionele natiestaat, als de plaats waar de politieke macht wordt uitgeoefend, nog in staat is om op die ingrijpende ontwikkelingen een goed antwoord te bieden. In het vijfde en laatste deel zoomen we in op de kritische traditie binnen de politieke filosofie. Die analyseert hoe macht overal in de samenleving circuleert en vaak leidt tot onvrijheid en onderdrukking. Speciale aandacht gaat daarbij naar de impact van het kapitalisme. Ook de raciale en (post)koloniale uitsluitingsmechanismen, die zowel in de politiek als in de politieke filosofie een grote rol hebben gespeeld, komen aan bod.

Ondanks de overwegend thematische benadering worden in dit handboek soms ook meer historische ontwikkelingen geschetst. Dat geldt met name in het eerste deel, waar de drie grote politieke filosofen van de vroege moderne

tijd uitgebreid besproken worden: Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau. Een goed begrip van hun zeer invloedrijke theorieën is essentieel om de discussies van vandaag goed te kunnen begrijpen.

In het hele handboek wordt gekozen voor een auteursgerichte benadering. Daarbij worden debatten voor zover mogelijk gepresenteerd door te focussen op de theorieën van de filosofen die er het meest hun stempel op hebben gedrukt. Die benadering maakt de analyses concreter dan een louter abstracte analyse van concepten en argumenten. Het maakt ook duidelijker hoe debatten historisch evolueren en wat de filosofische en politieke inzet ervan is.

Een inleidend handboek kan nooit volledig zijn en moet daarom moeilijke keuzes maken. De belangrijkste beslissing in dat verband is om het overzicht te beperken tot de moderne filosofie – dat wil zeggen de filosofie vanaf de zestiende eeuw. Dat betekent niet dat we in de politieke filosofie niets zouden kunnen leren van filosofen uit de oudheid of de middeleeuwen. De politieke theorieën van onder meer Plato, Aristoteles en Augustinus zijn ook vandaag nog een belangrijke bron van inspiratie en zouden in een ruimere inleiding zeker aan bod moeten komen. De inperking tot de moderniteit is gebaseerd op het feit dat de zestiende eeuw een zeer belangrijk breukmoment vormt in de westerse geschiedenis en dus ook in de politiek en de politieke filosofie. In hoofdstuk 1 zeggen we iets meer over die overgang. Die heeft vooral te maken met het feit dat filosofen er in premoderne tijden nog van uitgingen dat de politieke orde de afspiegeling moest zijn van een meer objectieve natuurlijke orde die, zeker in de middeleeuwen, ook beschouwd werd als een goddelijke orde. In het begin van de moderne tijd – met de opkomst van de moderne wetenschap en het protestantisme – verdwijnt het geloof dat we de antwoorden op onze politieke vragen zouden kunnen aflezen uit de natuur of zouden kunnen baseren op de wil van God. De moderne politiek en de moderne politieke filosofie zijn in zekere zin een onafgebroken zoektocht naar een overtuigend alternatief: hoe kunnen we de macht in onze moderne, pluralistische samenleving nog organiseren en legitimeren? En hoe kunnen we die macht inzetten om te komen tot een rechtvaardige samenleving?

Het handboek wil een brede inleiding geven op de moderne en hedendaagse politieke filosofie. Daarbij komt doelbewust zowel de analytische (Anglo-Amerikaanse) als de continentale (Europese) traditie ruim aan bod. Beide tradities zijn zeer waardevol en het onderscheid tussen beide, dat in andere filosofische disciplines soms op de spits wordt gedreven, speelt binnen de politieke filosofie gelukkig maar een beperkte rol. Ondanks de ambitie om een breed

overzicht te presenteren, blijft de uiteindelijke selectie van thema's en auteurs deels subjectief. De verantwoordelijkheid voor de gemaakte keuzes ligt uiteraard bij mij als auteur.

Het is daarnaast ook onvermijdelijk dat de gemaakte keuzes deels mijn eigen onderzoeksinteresses weerspiegelen. Mijn onderzoek situeert zich vooral binnen de democratietheorie en dan met name de debatten over populisme en deliberatieve democratie. De aandachtige lezer zal merken dat mijn thematische keuzes en mijn stellingnames over die onderwerpen wat meer uitgesproken en eigenzinnig zijn dan in de andere delen van dit handboek. Voor de gewaarschuwde lezer hoeft dat volgens mij geen probleem te zijn.

Dit handboek is ontstaan in de context van de inleidende cursussen politieke filosofie die ik al heel wat jaren doceer in de bachelor wijsbegeerte en de bachelor politieke wetenschappen van de KU Leuven. Het is als docent een privilege en een verrijking om elk jaar opnieuw college te mogen geven en met de studenten in discussie te kunnen gaan. Hun feedback en de vragen die ze stellen tijdens de hoorcolleges, hebben mij erg geholpen bij het schrijven van dit handboek. Ik wil hen daar bij deze dan ook graag voor bedanken.

Hoewel mijn studenten doorgaans al een zekere filosofische of politiek wetenschappelijke voorkennis hebben, heeft het handboek de ambitie om breed toegankelijk te zijn. Echte filosofische voorkennis is volgens mij niet vereist. Een brede maatschappelijke interesse en de nieuwsgierigheid om meer te leren over hoe de politieke macht in onze samenleving werkt of zou moeten werken, kunnen volstaan.

Stefan Rummens

Deel I

De politieke orde

Dit eerste deel behandelt de misschien wel belangrijkste vraag in de politieke filosofie: waarop is de legitimiteit van de politieke orde eigenlijk gebaseerd? Die vraag stelt zich aan het begin van de moderne tijd, in de zestiende eeuw, met een nieuwe urgentie. In de oudheid en de middeleeuwen werd de politieke orde beschouwd als onderdeel van een grotere natuurlijke of kosmische orde die, zeker in de middeleeuwen, ook gezien werd als een goddelijke schepping. Zo werd ook de verdeling van de politieke macht gelegitimeerd door een verwijzing naar de natuur of naar de wil van God. Aan het begin van de moderne tijd, met de opkomst van de moderne wetenschap en het protestantisme, zijn die antwoorden niet langer houdbaar. De wetenschap leert ons dat de natuur ons geen normatieve boodschappen meegeeft en het nieuwe religieuze pluralisme impliceert dat we niet langer geloven in een en dezelfde God.

In hoofdstuk 1 analyseren we het legitimiteitsprobleem dat opduikt aan het begin van de moderne tijd en bespreken we de drie grote antwoorden die daar toen op gegeven werden. Thomas Hobbes (1588-1679) zoekt het nieuwe fundament van de politieke orde in ons eigenbelang. Volgens John Locke (1632-1704) is de politieke orde gelegitimeerd voor zover ze onze individuele vrijheid beschermt. En volgens Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) moet een legitieme politieke orde gebaseerd zijn op de wil van het volk. De fundamentele vragen die deze drie denkers zich stelden over de legitimiteit van de politieke macht, over de constitutie en de eenheid van de politieke gemeenschap of over het belang van onze individuele vrijheidsrechten, zijn tot vandaag centrale vragen in de politieke filosofie. En de antwoorden die zij op die vragen gaven, spelen in de hedendaagse discussies nog steeds een bepalende rol.

De theorieën van Hobbes, Locke en Rousseau illustreren dat politieke theorieën sterk bepaald worden door het mensbeeld waarop ze gebaseerd zijn. In hoofdstuk 2 gaan we daarom dieper in op de fundamentele vraag hoe we de mens als politiek subject moeten conceptualiseren. Op basis van hedendaagse argumenten uit de *rational choice*-theorie en de evolutionaire antropologie laten we zien dat de mens, in tegenstelling tot wat Hobbes veronderstelde, niet gedreven wordt door zijn eigenbelang maar doorgaans bereid is om de normen van de gemeenschap na te leven. Daaruit volgt ook dat de vraag of het individu voorafgaat aan de gemeenschap (Locke) dan wel de gemeenschap aan het individu (Rousseau), een valse vraag is. We zijn maar mens omdat we gesocialiseerd worden binnen een gemeenschap (heteronomie). En tegelijkertijd zijn we als individu ook steeds in staat om de normen van onze eigen gemeenschap kritisch ter discussie te stellen (autonomie).

**DEEL I
DE POLITIEKE ORDE**

**Hoofdstuk 1
Het sociaal contract**

**Hoofdstuk 2
Het politieke subject**

**DEEL II
RECHTVAARDIGHEID**

**DEEL III
DEMOCRATIE**

**DEEL IV
DE POSTNATIONALE CONSTELLATIE**

**DEEL V
KRITISCHE THEORIE**

1. Het probleem van de maatschappelijke orde

2. Hobbes over het eigenbelang

3. Locke over de natuurrechten

4. Rousseau en de wil van het volk

Hoofdstuk 1

Het sociaal contract

1. HET PROBLEEM VAN DE MAATSCHAPPELIJKE ORDE

In de filosofie verwijst de **moderne tijd** naar de periode die begint in de zestiende eeuw en doorloopt tot vandaag. De overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijd vormt een van de belangrijkste breukmomenten in de loop van de westerse geschiedenis. De zestiende eeuw is een tijd van fundamentele veranderingen die een bepalende en blijvende impact hebben op onze samenleving. Denk daarbij aan het ontstaan van de moderne wetenschap, de ontdekkingsreizen en het begin van het kolonialisme, het ontstaan van een technologische cultuur, de opkomst van het protestantisme, het ontstaan van de moderne staat (ter vervanging van feodale machtsstructuren) of de opkomst van een meer kapitalistische markteconomie.

De maatschappelijke veranderingen aan het begin van de moderne tijd hebben ook een grote impact op de filosofie en de vragen die daarin centraal staan. Dat geldt zeker ook voor de politieke filosofie. De centrale vraag daarbij is die naar **de politieke orde**: wie oefent de macht uit in onze samenleving? Welke zijn de regels op basis waarvan we de samenleving moeten inrichten? En hoe kunnen we die machtsverdeling en die regels rechtvaardigen?

In de premoderne tijd (de oudheid en de middeleeuwen) werd die vraag beantwoord door een verwijzing naar het dominante **religieus-metafysische wereldbeeld**. Vóór de komst van de moderne wetenschap werd de hele werkelijkheid doorgaans gezien als een betekenisvol en samenhangend geheel, waarin ook de mens zijn natuurlijke plaats en functie had. In de katholieke middeleeuwen domineerde met name het **aristotelisch-thomistische wereldbeeld**. Daarin wordt de wereld beschouwd als een schepping van God, waarin elk zijnde een door God bepaalde essentie heeft. Die essentie verwijst niet alleen naar de wezenskenmerken van dat zijnde en dus naar wat het 'is' (het descriptieve). De essentie bepaalt meteen ook hoe dat zijnde zich verder moet ontwikkelen, welk *telos* (doeloorzaak) de beweging van dat zijnde zal bepalen en dus wat het 'moet' doen (het normatieve).

Dit samengaan van de descriptieve en de normatieve orde is typisch voor de premoderne tijd. Toegepast op het zijnde ‘mens’ impliceert het dat de natuurlijke eigenschappen van de mens meteen ook bepalen hoe hij zich hoort te gedragen. Het betekent dat elke mens een specifieke rol te vervullen heeft in de samenleving en dat die rol eigenlijk al van bij de geboorte vastligt. Wie bijvoorbeeld als vrouw geboren wordt, moet de taken vervullen die de vrouw ‘van nature’ toekomen en wie als man geboren wordt, de taken die ‘van nature’ aan de man toekomen. Ook op politiek vlak is het vanzelfsprekend dat er een taakverdeling bestaat tussen diegenen die van nature zwak zijn en dus ‘geleid’ moeten worden en de sterkeren, die door hun geboorte voorbestemd zijn om ‘leiding te geven’.

Dat teleologische wereldbeeld levert zo al snel een rechtvaardiging van het **middeleeuwse feodale systeem**. Het onderscheid tussen de adel en de rest van de bevolking weerspiegelt het onderscheid tussen sterken en zwakken dat we terugvinden in de natuur als schepping van God. De politieke en maatschappelijke orde is legitiem omdat de macht van de adel, met aan het hoofd de koning, uiteindelijk gegrondvest is in de autoriteit van God, die het zo gewild heeft.

Door de komst van de moderniteit wordt die rechtvaardiging van de politieke orde echter steeds ongeloofwaardiger. Drie ontwikkelingen spelen daarbij een belangrijke rol.

- Met de komst van de moderne wetenschap wordt het premoderne, teleologische wereldbeeld vervangen door een modern, **mechanistisch wereldbeeld**. In de nieuwe natuurwetenschap van Galileo en Newton verschijnt de natuur als een wetmatig geordende mechaniek, waarin de notie van *telos* of ‘doeloorzaak’ elke betekenis verliest. Max Weber spreekt in die context over de **onttovering van de wereld**. Dat betekent dat de wereld in dat nieuwe wereldbeeld geen natuurlijke of goddelijke betekenis meer heeft en dat dus ook de rol van de mens in de samenleving niet meer uit die natuurlijke werkelijkheid afgelezen kan worden. Waar de overgang van het descriptieve naar het normatieve binnen een premoderne metafysica legitiem lijkt, zal de filosoof David Hume (1711-1776) stellen dat daarbij vanuit een modern perspectief eigenlijk sprake is van een logische rede-neerfout, de zogenaamde *is/ought fallacy*: uit wat ‘is’ (*is*) kan nooit afgeleid worden wat zou ‘moeten’ gebeuren (*ought*).

- De tweede ontwikkeling is de opkomst van het protestantisme. Belangrijke momenten in dat verband zijn de protesten van Maarten Luther (1517) en Johannes Calvijn (1534) en de afscheuring van de anglicaanse kerk onder Hendrik VIII (1534). In de middeleeuwen was West-Europa op religieus vlak nog relatief homogeen. Met het protestantisme ontstaat echter een **religieus pluralisme** dat nooit meer zal verdwijnen. Door dat nieuwe pluralisme verdwijnt de mogelijkheid om de politieke orde te baseren op een religieus wereldbeeld dat door iedereen gedeeld wordt. De religieuze verschillen tussen katholieken en protestanten leiden zelfs tot een aantal bloedige en aanslepende godsdienstoorlogen die West-Europa verscheuren en die pas halverwege de zeventiende eeuw worden beëindigd. Het gaat dan vooral om de Dertigjarige en de Tachtigjarige Oorlog, die beide eindigen in 1648.
- Ten derde ondergaat ook het mensbeeld fundamentele veranderingen aan het begin van de moderne tijd. In de middeleeuwen was de individuele mens ondergeschikt aan de gemeenschap en werd de maatschappelijke rol die hij of zij te vervullen had, voorgeschreven door het religieuze wereldbeeld. In de renaissance, aan het eind van de middeleeuwen, komen echter meer humanistische denkbeelden op, die grote waarde hechten aan de vrijheid en de individualiteit van de mens. Door het succes van de moderne wetenschap en de opgang van het nieuwe mechanistische wereldbeeld wordt die ontwikkeling verder versterkt. In de moderne tijd beschouwt de mens zichzelf steeds meer als **een autonoom individu** dat niet langer bereid is om zomaar op te gaan in het grotere geheel en zich te schikken naar de rol die hem of haar van bij de geboorte wordt toegekend. Het autonome individu eist de vrijheid op om zelf zijn eigen leven vorm te geven en zelf zijn eigen waarden en doelen te kiezen. Dat betekent echter ook dat er een spanning kan ontstaan tussen het eigenbelang van de individuele burger aan de ene kant en de belangen van de gemeenschap aan de andere kant.

In die nieuwe moderne context wordt de legitimiteit van de politieke orde een moeilijk en urgent probleem. Aangezien de wereld onttoverd is en ons niet meer vertelt hoe we ons moeten gedragen, kunnen we de politieke orde niet langer baseren op de natuurlijke orde. Aangezien we in een pluralistische samenleving niet langer hetzelfde religieuze geloof met elkaar delen, kunnen we bovendien ook niet meer verwijzen naar de wil of de autoriteit van God

om ons politieke systeem te rechtvaardigen. En aangezien autonome mensen uiteenlopende waarden en belangen hebben, zullen ze het ook niet meer spontaan eens raken over de inhoud van het gemeenschappelijk belang.

Het **probleem van de politieke orde** vormt dan ook de centrale uitdaging voor de politieke filosofie aan het begin van de moderne tijd: wie mag in onze moderne, pluralistische samenleving de macht uitoefenen? Op basis van welke regels moeten we die samenleving ordenen? En hoe kunnen we die machtsverdeling en die regels in die pluralistische context op een voor iedereen aanvaardbare manier rechtvaardigen?

In dit eerste hoofdstuk staan we uitgebreid stil bij de drie grote filosofische antwoorden die aan het begin van de moderne tijd op die vragen gegeven werden:

- Thomas Hobbes (1588-1679) wil de politieke orde funderen en legitimeren op basis van het **eigenbelang** van de burgers.
- John Locke (1632-1704), de grondlegger van de liberale traditie, legt de nadruk op de **individuele vrijheidsrechten** die aan elke mens van nature toekomen.
- Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), die beschouwd wordt als de grondlegger van de moderne democratie, zal de hoogste autoriteit toekennen aan **de wil van het volk**.

In latere hoofdstukken zal blijken dat die drie verschillende antwoorden op de vraag naar het fundament van de politieke orde en de finale bron van politieke legitimiteit ook vandaag nog een grote invloed uitoefenen op het politiek-filosofische debat.

2. HOBBS OVER HET EIGENBELANG

Historische context

Thomas Hobbes (1588-1679) wordt weleens beschouwd als de grondlegger van de moderne politieke filosofie. Hij werd geboren in Engeland als zoon van een dominee. Hij studeerde aan de universiteit van Oxford en kwam later in dienst van de Earl of Devonshire, waar hij voor het grootste deel van zijn